

М. С. Вороніна

УДК: 94(477.41)329.15

**ДО ПИТАННЯ ПРО МЕНТАЛЬНИЙ АСПЕКТ РУХУ
ДРУЖИН КОМАНДИРІВ ПРОМИСЛОВОСТІ В
РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ
(друга половина 1930-х рр.)**

Проаналізовано передумови виникнення, ментальний аспект руху дружин командирів промисловості в радянській Україні другої половини 1930-х рр., досліджено причини регіонального дисбалансу в презентації діяльності жінорад на сторінках всесоюзного журналу «Общественница».

Анализируются предпосылки возникновения, ментальный аспект движения жен командиров промышленности в советской Украине второй половины 1930-х гг., исследуются причины регионального дисбаланса в презентации деятельности женсоветов на страницах всесоюзного журнала «Общественница».

In the paper there have been analyzed mental features of prerequisites for the development of the industry commander wife movement in the second half of the 30s of the 20-th century in the Ukrainian Soviet Socialist Republic; and also the reasons of regional misbalance in activities of women's union presentation on the pages of «Obschestvennitsa» («A Voluntary Group Woman-Activist») all-Soviet Union magazine.

Ключові слова: УСРР, дружини командирів промисловості.

1935 року в СРСР було започатковано рух дружин командирів промисловості — дружин інженерно-технічних працівників (ІТП). Вивчення передумов та особливостей цього руху представляє сьогодні науковий інтерес у контексті вивчення особливостей проявів сталінської тоталітарної системи.

Рух дружин командирів промисловості масштабно висвітлювався в спеціальному журналі «Общественница». Також у другій половині 1930-х рр. було опубліковано кілька збірок нарисів та спогадів дружин-активісток, утім в наступні роки ця проблематика втратила актуальність через соціально стратифікаційну обмеженість об'єкта дослідження: для 40—80-тих рр. дружина інженера, яка не працює й до того ж має хатню робітницю, стала нонсенсом. Лише у 2007 р.

з'явилася стаття Ю. В. Терещенко [20, с. 83—87], присвячена руху дружин-активісток. Таким чином, винесена у заголовок статті наукова проблема до цього часу залишається практично недослідженою.

Метою даної статті є вивчення передумов розвитку, ментального аспекту руху дружин командирів промисловості в УРСР у другій половині 30-х рр. ХХ ст., з'ясування причин регіонального дисбалансу у висвітленні діяльності жіноцтва на сторінках всесоюзного журналу «Общественница», а також у видах їхньої громадської активності.

У серпні 1934 р. нарком важкої промисловості С. Орджонікідзе помітив громадську ініціативу дружини інженера електростанції Червоноуральського Клавдії Григорівни Суворцевої (вона самостійно розчистила територію біля цеху, де працював її чоловік, від сміття та посадила квіти й дерева, щоправда, жінці була надана допомога з вивезення сміття і доставкою дерну та саджанців) [17, с. 8—10]. Саме ця, на перший погляд, пересічна подія й набула «всесоюзного значення», давши поштовх до створення «руху дружин командирів промисловості». Принагідно відзначимо, що вчинок Суворцевої не був аж таким унікальним, не був він і першим. У м. Грозний, зокрема, через віддаленість від мегаполісів із розвинутою культурно-побутовою інфраструктурою «дружини ІТП скаржились на відсутність культурних розваг», особливо для дітей, але ще восени 1933 р. дружина інженера Гандер (у 1936 р. — вже директор обласного будинку ІТП) за допомогою інших батьків створила там перший дитячий хореографічний гурток [5, с. 58].

Утім, резонанс від тієї чи іншої події, як правило, спричинює збіг багатьох чинників. Серго Орджонікідзе став наркомом важкої промисловості у 1932 р., на гребені успіху першої п'ятирічки. Тоді суспільство іще перебувало в стані очкування приголомшливих результатів від другої п'ятирічки, хоча матеріальні, фізичні та моральні ресурси країни вже було підірвано. За часів індустріалізації державне керівництво УСРР будувало великі промислові підприємства переважно за межами великих міст. Відтак одразу ж ставали кричущими як матеріальні, так і побутові й моральні проблеми. Наприклад, «до 1929 р. було відкрито 5 нових лікарень, 10 поліклінік і 5 амбулаторій», «завершувалося спорудження ще 5 амбулаторій, 3 поліклінік та 1 лікарні» — з них два заклади в Миколаєві та Харкові, решта — на Донбасі та в Кривому Розі [16, с. 290]. Зрозуміло, що для УСРР цього було зовсім недостатньо, «найгірше становище

з медичною допомогою склалося в Донбасі», «в Артемівському навіть не було відбудовано дореволюційної мережі лікарняних ліжок», «у Кривому Розі на 40 тис. мешканців було лише дві лікарні — загальногромадянська на 100 ліжок та робітнича на 70 (1 на 235 застрахованих)» [16, с. 291]. У багатотомній праці радянського періоду як велике досягнення відзначається те, що на Луганщині з перших днів радянської влади відновили роботу всі медичні заклади, й що «в 1928 році було закінчено будівництво окружної лікарні в Луганську на 400 ліжок» і це в окрузі, де лише членів і кандидатів КП(б)У на той момент було близько 25 тис. [11, с. 34, 37]. Тому, якщо не вистачало життєво необхідних медичних закладів, про які установи громадського дозвілля могло йтися, як можна було за такої невлаштованості та бідності пропагувати культурний спосіб життя в звичайному побуті. Але ж усьому світові слід було доводити, що напрям на соціалістичну революцію свого часу обрали правильно, тим більше в умовах, коли хвиля революцій у Європі зупинилась і сподіватись на світову революцію було вже марно, залишалось тільки доводити, що за соціалізму народ живе не гірше, хоча була й потреба в доказах навіть кращого рівня, ніж за капіталізму. «Проте відомо, що у селищах Донбасу в 1926 р. від третини до половини робітників користувалися замість підстилок для спання верхнім одягом. Щоправда, серед шахтарів частка сезонних та новоприбулих робітників, не забезпечених домашнім начинням, була значно більшою, ніж серед працівників інших галузей промисловості» [16, с. 317—318]. Навіть наприкінці 30-х рр. ситуація не надто змінилась. Як згадувала голова ради дружин ІТП шахти «Кочегарка» № 1 (Артемвугілля): «В одному з кутів шахтної лазні на підлозі спало декілька чоловік... Більшість із них — нові робітники шахти. На роботу їх взяли, але житла не надали, спецодягу не видали» [2, с. 26]. Своєрідним зачарованим колом був також інший фактор: сама тільки побудова різних соціальних установ — ще не запорука успіху, бо потрібні спеціалісти, які там працюватимуть. Наприклад, велике університетське місто, окрім того, що воно априорі є базою для отримання різноманітних професій, цілком природно (за допомогою матеріальних та позаекономічних чинників) притягує, викликає бажання залишитися як молодих, так і досвідчених спеціалістів. Як зазначає дослідниця О. М. Мовчан, «Наприкінці 20-х рр. майже половину медиків Донбасу становили фахівці зі стажем роботи до 5 років, тобто без потрібного досвіду роботи... лікарі

не бажали працювати у Донбасі та Криворіжжі через гостру житлову кризу і брак елементарних побутово-культурних умов, допомогу в багатьох медичних закладах цього регіону надавали фельдшери» [16, с. 292]. І, в принципі, — це не є щось ненормальне для регіонів, які бурхливо розвиваються, інша річ, що ненормально людям жити в умовах, які для першої третини 30-х рр. ХХ ст. вже не вважалися людськими. Крім того, постійна плинність кадрів, горезвісні переселення євреїв із містечок тощо не створювали умов для справжньої осілости, сталих традицій та й збереження старих місцевих звичаїв.

Таким чином, усі перелічені фактори навряд чи могли забезпечити успіх другої п'ятирічки, в усякому разі С. Орджонікідзе вкрай необхідно було сфокусувати увагу вождя та громадськості ще на чомусь іншому. Водночас, до 1934 р. створення соціальної інфраструктури з гендерним забарвленням педалювали жінсектори, звісно, коло їхніх повноважень та й статус були значно нижчі, ніж у жінвідділів, ліквідованих 1930 року, тим не менше — це все одно було краще, ніж нічого, до того ж до 1933 р. в їхньому розпорядженні залишались делегатські збори як головні осередки громадської ініціативи. Тобто, в межах суб'єктивних чинників, до 1934 р. на теренах СРСР групи жінок під керівництвом комуністок (жінсектори були складовою партійних організацій різних рівнів) на громадських засадах відкривали, облаштовували дитячі ясла, майданчики, літні колонії та забезпечували їхнє нормальне функціонування; намагались контролювати порядок і чистоту в їдальнях, закладах торгівлі, а також брали участь у проведенні свят і виборів. Держава ж відмовилась від специфічних форм роботи з жіноцтвом, переклавши ці обов'язки на партосередки з переважно чоловічим складом, що й мало відповідні наслідки.

В результаті перехідний етап ліквідаторської гендерної політики радянської влади збігся з форсованою індустріалізацією на межі двох перших п'ятирічок, тому проблеми соціальної інфраструктури стали очевидними, в першу чергу для людини, яка з одного боку відповідала за важку промисловість — С. Орджонікідзе, а з іншого — «у 1920—1921 роках в Азербайджані Серго сам керував роботою серед жінок...» [22, с. 11]. Він не міг не розуміти, що мало просто побудувати завод, треба, щоб останній і результативно діяв, а для цього працівникам та їхнім родинам потрібно створити відповідні умови, брак яких нарком усвідомлював кожного разу, приїжджаючи зі столиці. Втім, відновлення жінрад не входило до його

компетенції, тому слід було створити щось кардинально інше, але водночас те саме, для виконання завдань із гендерним забарвленням, але без ідеологічного навантаження «радянського фемінізму». Ще одним дуже суттєвим чинником було те, що ця діяльність мала бути виключно безоплатною та юридично не оформленою, тобто, щоб держава перед такими об'єднаннями не мала ніяких зобов'язань і відповідальності, а в разі чого — й юридичних наслідків, щоб не доводилося знову на найвищому рівні пояснювати, чому чергова організація не потрібна і вкрай необхідно її ліквідувати. Для таких умов підходила лише одна соціальна група жіноцтва — дружини «командирів промисловості». Після 1929 р. вже можна говорити про ліквідацію масового безробіття, зокрема й серед жіноцтва. Понад те, після проголошення курсу на індустріалізацію кількість пропозицій на ринку праці постійно збільшувалася, тобто всі, хто прагнув працевлаштуватися, мали змогу це зробити, й уже вони висували вимоги до держави стосовно соціально-побутової сфери. В результаті збіг дат ліквідації відділів із роботи серед жінок при партійних осередках і започаткування руху дружин-активісток невинуватий.

24 березня 1935 р. у газеті «За індустріалізацію» було опубліковано заклик дружин ІТП Кривого Рога, а «в травні 1935 р. з ініціативи наркома була скликана перша оргнарада одинадцяти південних заводів» [14 с. 7] та було створено першу раду дружин ІТП на Криворізькому металургійному заводі. Дружини командирів промисловості почали впорядковувати їдальні, клуби, дитячі ясла, дитячі будинки, гуртожитки робітниць і робітників, вони навчали грамоті дружин робітників, викладали іноземні мови, брали активну участь у боротьбі за чистоту й порядок на підприємствах, до речі, лише останній захід не був притаманний жінвідділам, «і все це без всіляких додаткових витрат, без платного апарату» [7, с. 3]. Утім, згодом боротьба за чистоту стала чи не найголовнішим видом діяльності, особливо на дрібних заводах, залізничних станціях, цукроварнях, шахтах тощо. Однак для деяких керівників таке прибирання не було нормою, зокрема, директор Харківського тракторного заводу П. І. Свистун у 1937 р. запевняв: «Тут у цехах активістки не працюють. — Я вважав би себе нікчемним директором, якщо б у цехах заводу, що мені ввірили, потрібна б була робота дружин. Чистота в цехах, порядок біля робочих місць — справа директора, а не активісток. За це повинні нести відповідальність начальники цехів, а не їх

дружини» [15, с. 18—19]. Хоча саме на ХТЗ і можна б було зрозуміти таку допомогу: підприємство було величезне, будувалося воно форованими методами і розташовувалося за 16 км від міста.

Ще в серпні 1936 р. видавництво Наркомату важкої промисловості презентувало двотижневий журнал «Общественница» під гаслом «За культуру побуту». С. Орджонікідзе запропонував для обслуговування цього «прекрасного руху» випускати часопис щодавно, а його цільовою аудиторією мали стати «дружини господарників, інженерів і техніків важкої промисловості, новий загін із перебудови побуту та культури» [18, с. 5], в результаті було обрано все-таки більш традиційну періодичність. Журнал став головним дзеркалом цього руху, причому з достатньо чітким віддзеркаленням політичних трансформацій, гендерної політики влади та регіональних і ментальних особливостей.

У травні 1936 р. в активі офіційно нараховувалося 20 тис. дружин господарників та інженерно-технічних працівників, у 1937 р. на 1371 підприємстві Наркомважпрому (не враховуючи оборонної промисловості) налічувалося 51849 дружин ІТП та 17994 дружин стахановців [22, с. 11—12], тобто в середньому по 38 дружин ІТП і по 13 дружин стахановців [підраховано М. В.]. При цьому слід пам'ятати, що йшлося передусім про підприємства-гіганти: приміром, на Дніпровському (Запоріжжя) комбінаті працювало близько 3 тис. інженерно-технічних працівників, з яких третина проживала з родинами, зрозуміло, що деякі жінки працювали, але, за свідченнями самих дружин-активісток, більшість становили домогосподарки [6, с. 12]. Тобто, на подібних заводах мали діяти активи дружин ІТП у декілька сотень, не говорячи вже про дружин стахановців, бо стахановський рух у ці роки став схожим на лавину.

Ось тільки в статті з красномовною назвою «Через рік» у тому ж номері журналу «Общественница» за 1937 р. із пафосом презентували трохи інакшу статистику, за якою від 40 до 50% в активі жіночого руху становили дружини стахановців і робітників, але при цьому головна теза статті полягала в тому, що «Разючі зміни відбулись за останній рік і в масштабах руху дружин командирів на підприємствах важкої індустрії. Справді він зростає гігантськими кроками» [1, с. 5], в результаті лише за рік соціальний склад надто суттєво змінився, тому з цієї статистики можна зробити лише висновок, що спочатку адміністративними методами «на папері» зібрали значну

кількість дружин господарників та інженерно-технічних працівників важкої промисловості до Всесоюзної наради в березні 1936 р. (в якій брали участь 3000 жінок), але все-таки далеко на всіх, як уже було підраховано. Віднести такі статистичні «втрати» дружин представників радянської інтелігенції до наслідків «Великого терору» не можна, оскільки випуск «Общественницы» з цією статтею було затверджено до друку в травні, а репресії розпочалися пізніше (наприкінці весни та на початку літа виходили ще тільки постанови [4, с. 140—141]). Швидше за все, перша хвиля справжніх активісток, більшість із яких вимушено стали домогосподарками через переїзд чоловіка, «осіла» на посадах у їдальнях, дитячих та культурних закладах, дехто ж заради подружнього миру залишив громадську діяльність, оскільки в джерелах можна зустріти вказівки на невдоволення чоловіків. Такі труднощі, наприклад, виникли і в піонерки цього руху К. Суровцевої [21, с. 9], навіть С. Орджонікідзе з самого початку намагався запобігти діям тих чоловіків, «які уявляють собі свою дружину як носовичок, який лежить у них в кишені...» [22, с. 11—12]. Цілком можливо, що тими-таки адміністративними методами потім залучили славнозвісні 40—50% дружин стахановців та робітників, а, наприклад, на ХТЗ серед 200 активісток останніх було навіть понад 50% [15, с. 18—19], причому, не уточнюючи безпосередньо чисельність домогосподарок, бо сам термін «дружина» частіше був визначенням соціальної страти жінки за професією чоловіка. Це було все-таки дореволюційним анахронізмом, особливо для другої половини 30-х рр. Тобто суттєвих досягнень у справжній масовості руху владі не вдалося презентувати.

Географія більш-менш знакових досягнень руху дружин-активісток може здатися «нерівномірною», однак особливості РСФРР та інших республік ще чекають на своїх дослідників, а ось в УСРР вона була цілком прогнозована. На перший погляд, випадковим збігом можна вважати, що збірки спогадів або нарисів дружин командирів промисловості про початок їхньої діяльності вийшли друком у Дніпродзержинську (Дніпропетровщина), Запоріжжі, Сталіно [2; 6; 8]. Ще одну збірку видано в харківській друкарні, але цілком технічно, бо там містяться розповіді дружин спеціалістів та стахановців МТС, МТМ і ремзаводів Півдня та Центру [9]. Та географію статей у журналі «Общественница» важко кваліфікувати як випадкову: за майже п'ять років, судячи з дописів, рух дружин

ІТП був характерний для маскулінних Донбасу та Дніпропетровщини, зрідка Харкова, але для останнього це був радше постстоличний синдром, решту регіонів УСРР було презентовано залізницями або цукровими заводами і найчастіше йшлося про прибирання й курси для жіноцтва з подальшим працевлаштуванням на залізничному транспорті. Мабуть, не випадковим є й те, що російська назва «жена-общественница» так і не отримала українського еквіваленту, «дружина-активістка» — це не зовсім точний переклад. Утім, бурхливий розвиток і будівництво підприємств важкої промисловості, завдяки концентрації покладів корисних копалин, відбувався саме тут — відповідно, й увага влади була більша.

Дописувачки з Дніпропетровщини заслужили «активне представництво» на сторінках профільного видання завдяки тому, що стали піонерками руху «дружин-активісток», та й продуктивність їхньої громадської діяльності на перших порах можна пояснити радше присутністю серед них жінок, які нещодавно приїхали з інших регіонів, де більш вдало здійснювалась політика «радянського фемінізму» або навіть існували сталі традиції благодійності (деякі жінки народилися в кінці XIX ст., й саме вони найчастіше очолювали жінради на правах дружин вищого керівництва). Річ у тім, що в маскулінних регіонах України, тобто там, де домінувала важка промисловість і, відповідно, абсолютну більшість робітників становили чоловіки, а також не було університету в дореволюційні часи, склалися несприятливі умови для суттєвої емансипації місцевого жіноцтва. Прикладом впливу сторонніх факторів була продуктивність діяльності теж на початковому етапі руху дружин ІТП нафтоперегінної промисловості не менш маскулінного регіону — Кавказу: їхнім шефом була дружина натхненника — Зінаїда Гаврилівна Орджонікідзе і, судячи з національних маркерів прізвищ та імен основної частини активісток, вони не були корінними мешканками [5, с. 10].

Жінки Донбасу теж не мали сталих традицій ні дореволюційної Першої хвилі фемінізму, ані «радянського фемінізму» жінвідділівського періоду [3, с. 20—26]. Класична схема, за якою розвивалася діяльність місцевих дружин-активісток: спочатку створювався гурток ППХО. Обговорення нової «Сталінської конституції» стало приводом для відновлення старих і створення нових гуртків політграмоти, а невдовзі з'явився ще один привід для їхнього подальшого існування — новий виборчий закон. Отримавши ідеологічно правильну інформацію,

агітатори йшли на квартири проводити бесіди з домогосподарками — це й дало можливість підготуватися до виборів у Верховну Раду СРСР 1937 р. [2, с. 40—41]. Останнє цілком нагадує делегатські збори, крім того час довів, що, незважаючи на офіційне вирішення «жіночого питання», все ще були потрібні специфічні методи роботи серед жінок, бо в іншому разі їх можна було не дочекатися на виборчих дільницях. В принципі, з'являлись і інші форми активності, та переважно це були школи для малописьменних, а також специфікою Донбасу було те, що найчастіше для «існування» жіноцтва уже було створено, так би мовити, побутові умови: вони зазвичай мали, де збиратися, була інформаційна підтримка («художник клубу пише великий плакат, що повідомляє про збори, оголошення в газеті») [12, с. 10]. Окрім того, існувала й ментальна причина того, що найбільше дописів у всесоюзному виданні надходило саме з Донбасу, наприклад, за результатами дослідниці Л. В. Кушнір, ще в середині 20-х рр. жінорганізаторки дозволяли собі «ігнорування Центрального Відділу по роботі серед робітниць при ЦК КП(б)У і встановлення безпосереднього зв'язку з Жінвідділом при РКП(б)» [13, с. 76]. Скоріш за все, і в іншому всесоюзному журналі «Работница» значна кількість статей із Донбасу друкувалася з цієї причини, а головне, це підтримували московські редактори, бо саме вони погоджувались у редакційній політиці з таким регіональним дисбалансом, наприклад, у 1927 р. в п'яти номерах журналу «Работница» було опубліковано дописи з Донбасу та лише в № 5 — з Кременчука і, якщо стосовно першого підписували «Луганськ — Донбас», то щодо другого — «м. Кременчук, на Україні» [19]. У радянський період ця етнопсихологічна особливість мала свої корені ще в «Донецько-Криворізькій Республіці», а в дореволюційний — у етнічній диспропорції регіону [3, с. 20—26], який територіально належав до українських за національною більшістю населення губерній — Катеринославської та Харківської.

До того ж у місцевого жіноцтва було цілком відповідне середовище. Наприклад, напередодні жовтневих свят 1936 р. рада дружин Ворошиловградського паровозобудівного заводу постановила: «оформити за прикладом травневих днів власну колонну дружин у загальнозаводській Жовтневій колонні...», однак завком анулював постанову, мотивуючи тим, що «дружини це не організація, а просто “дружини” і можуть йти на демонстрацію кожна поряд зі своїм чоловіком» [10, с. 7]. У цього разі може бути кілька пояснень: по-перше, справді в

рад дружин ІТП не було юридичного статусу, по-друге, влада дала чіткий меседж щодо організацій «феміністичного» забарвлення своєю ліквідаторською політикою й завком його сприйняв буквально (одна справа — вести справи за гендерною ознакою, інша — відокремлюватися за гендерною ознакою), по-третє, це підприємство мало дореволюційну історію, тобто в 30-ті рр. не відбулося суттєвого впливання «нової крові», а значить — збереглися дореволюційні традиції патріархального суспільства, характерні для цієї місцевості.

Тим не менше, незважаючи на маскулінну специфіку Донецько-Криворізького регіону, бурхливий розвиток важкої промисловості в радянський період покликав і інші наслідки, які не могли не вплинути на ментальність: урбанізацію, яка викликала розвиток професійної освіти, створення культурно-побутової інфраструктури, прибуття спеціалістів із інших регіонів, які разом з членами своїх родин були носіями традицій найчастіше старих великих міст із певним рівнем тієї-таки жіночої емансипації. В принципі, рух дружин-активісток у цьому регіоні був схожий на початковий етап дореволюційної Першої хвилі фемінізму: дружини командирів промисловості, які не працювали, уявили себе «ною» привілейованою стратою, і добре, що до революції філантропія була настільки природною та невід'ємною, що для нової «верхівки» вона також стала своєрідним підтвердженням статусу — все це, хоч і з запізненням допомагало проходити шлях інших регіонів, яким була ментально притаманна більша гендерна чуттєвість. Для останніх рух дружин ІТП був би кроком назад, тому він і не отримав підтримки ні в партійних осередках, ані в господарників, ні, тим паче, в домогосподарок.

1. Бланк И. Через год / И. Бланк // Общественица. — 1937. — № 9—10. — С. 5.

2. Большая сила. [Рассказы передовиков движения — жен командиров и стахановцев угольного Донбасса о своей работе]. — Сталино : Журн. «Новый горняк». 1 полигр. ф-ка, 1938. — 72 с.

3. Вороніна М. С. Специфіка гендерних відносин у східних регіонах України (20—30-ті роки ХХ століття) / М. С. Вороніна // Збірник наукових праць. Університет (Історія, філософія, філологія). — К., 2009. — № 3. — С. 20—26.

4. Вронська Т. Сталінська гендерна політика у добу «Великого терору» (1937—1938 рр.) / Т. Вронська // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ № 1 (32) Науковий і документальний журнал. — К., 2009. — С. 140—141.

5. Жена инженера — большая культурная сила. Сборник статей [Жен ИТР и стахановцев нефтеперегонной промышленности]. — М. — Л. : Онти, тип. Мособлполиграф в Калуге, 1936. — 97 с.

6. Жена инженера. Рассказы жен ИТР Запорожстали. — М. : Объединенное научно-техническое издательство НКТП, 1936. — 91 с.

7. Жены инженеров и техников [Статьи и очерки]. — М. : Профиздат, 1936. — 63 с.

8. Жены ИТР на стройке. — Днепродзержинск : Дзержинстрой, 1936. — 16 с.

9. Жены специалистов и стахановцев МТС, МТМ и ремзаводов о своей работе / под ред. Коломийцева Г. Г., Глимбицкого Е. П. — Харьков : ЦК и ЦБ ИТС Союза МТС Юга и Центра, 1936. — 91 с.

10. Зассе Е. Аннулированное постановление. Ворошиловградский паровозостроительный завод / Е. Зассе // Общественница. — 1937. — № 3. — С. 7.

11. Історія міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах. Луганська область. — К. : Ін-т історії АН УРСР, 1968. — 939 с.

12. Каганович Ф. На родине стахановского движения (шахта им. Сталина. Донбасс) / Ф. Каганович // Общественница. — 1937. — № 11. — С. 10.

13. Кушнір Л. В. Діяльність жіночих рад Донбасу (1920—1933 рр.): Дис.... канд. іст. наук.: 07.00.01 / Кушнір Л. В. / Донецький національний університет. — Донецьк, 2009.

14. Манаенкова М. Вдохновитель движения жен / М. Манаенкова // Общественница. — 1936. — № 5. — С. 7.

15. Михайлов М. В Харькове / М. Михайлов // Общественница. — 1937. — № 6. — С. 18—19.

16. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921—1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький : в 2 ч. — Ч. 1. — К. : Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 290.

17. Обращение // Общественница. — 1936. — № 1. — С. 3; № 7—8. — С. 8—10.

18. От редакции // Общественница. — 1936. — № 1. — С. 5.

19. Работница. — 1927. — № 5. — С. 15—16; № 6. — С. 17; № 8. — С. 17; № 13. — С. 14; № 16. — С. 14.

20. Терещенко Ю. В. Рух дружин-активісток 1930-х рр. як черговий етап розвитку жіночого руху в Україні / Ю. В. Терещенко // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія». — Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. — Харків : Планета-Прінт, 2009. — Вип. 34. — С. 83—87.

21. Черный Ос. Суровцева / Ос. Черный // Общественница. — 1936. — № 7—8. — С. 9.

22. Швейцер В. Серго и движение общественниц / В. Швейцер // Общественница. — 1937. — № 9—10. — С. 11—12.